

Content Analysis of the Endowment Documents of Officeholders in Mazandaran Province during the Qajar Period (1210–1344 AH)

Farshid Noroozi¹, Hamidreza Aryanfar²

1. Corresponding Author Ph.D. in History of Islamic Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Farshidnoroozi20@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of History, Culture and Civilization of Iran, Iranology Foundation, Tehran, Iran. Email: aryanfar@iranology.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>This study examines the nature, functions, and objectives of endowments (waqf) established by state officials in the province of Mazandaran during the period of the Qajar dynasty (1210–1344 AH). By employing qualitative content analysis of surviving waqf deeds, the research seeks to uncover patterns in the types of endowed properties, their intended uses, and their temporal and spatial distribution. The study identifies fourteen waqf deeds created by officials holding various titles, including brigadier generals, sardars, khans, beglerbegis, a kalantar, and a mustawfi. The findings reveal considerable diversity in the types of endowed assets, including agricultural lands, shops, caravanserais, pastures, gardens, qanats, coffeehouses, castles, and residential buildings. These assets reflect the economic resources available to officials and their strategic use of productive property to ensure sustainable revenue streams. The purposes of the endowments were equally diverse, ranging from financing religious ceremonies—particularly mourning rituals for Imam Husayn—to supporting descendants, aiding the poor and needy, funding educational activities, and promoting public welfare. Temporal analysis shows that 36% of the endowments were established during the reign of Naser al-Din Shah, 50% during Mozzafar al-Din Shah, and 14% during Ahmad Shah Qajar, indicating a peak in endowment activity during the late nineteenth and early twentieth centuries. Geographically, the highest concentration of waqf deeds is observed in the cities of Sari and Nur. Overall, the study demonstrates that state officials played a significant role in sustaining and expanding the waqf institution, contributing to the social, religious, and economic fabric of the region.</p>
Article History: Received: December 30, 2024	
In Revised Form: November 7, 2025	
Accepted: June 5, 2026	
Published Online: June 5, 2026	
Keywords: Qajar Period, Mazandaran Province, Waqf (Endowment), Endowment Documents, Officeholders	

Cite this The Author (s): Noroozi, F., Aryanfar, H.,(2026), Content Analysis of the Endowment Documents of Officeholders in Mazandaran Province during the Qajar Period (1210–1344 AH). Historical Sciences Studies, Vol.18, No 1, Serial No.41 – Spring- Summer:(337-361). <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387832.473770>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Farshid Noroozi, Hamidreza Aryanfar

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387832.473770>

1. Introduction

The waqf institution has long been one of the most enduring social, economic, and religious mechanisms in Islamic societies, including Iran. Rooted in Islamic charitable principles, waqf historically functioned as a bridge between private wealth and public needs, facilitating the provision of social services, religious activities, and economic infrastructure. During the Qajar period, waqf served not only as a charitable practice but also as a mechanism for wealth distribution, social welfare, and the reinforcement of social status.

Mazandaran, with its unique geographical position, abundant natural resources, and distinct socio-economic structure, provides an ideal context for examining the operation of waqf during this era. The surviving waqf documents from the region offer valuable insights into the types of endowed properties, donors' intentions, and the broader social and economic conditions of the time.

The main research problem addressed in this study concerns the motivations and patterns of endowment among state officials in Mazandaran during the Qajar period. Specifically, the study asks what types of properties were endowed, what motivations guided the donors, how the revenues were allocated, and what social impacts these endowments produced. The central hypothesis suggests that officials primarily endowed productive properties such as agricultural lands and revenue-generating assets, motivated by religious beliefs, social responsibility, commemoration of religious rituals, support for descendants, and the desire to maintain or enhance social prestige.

Although previous scholarship has explored waqf from legal, economic, and social perspectives, relatively few studies have focused specifically on state officials within a regional context. By concentrating on this particular social group and employing a document-based analytical approach, the present study contributes to a more nuanced understanding of the relationship between political authority, social status, and charitable practices.

2. Materials and Methods

This research employs a qualitative historical methodology based on thematic content analysis of waqf deeds. The primary data consist of archival documents preserved in the collections of the Organization of Endowments and Charity Affairs and the provincial endowment administration of Mazandaran.

From a total of 1,774 Qajar-period waqf deeds recorded in the national database, fourteen documents were selected through purposive sampling. The selection criteria included: (1) geographical relevance to Mazandaran, (2) chronological placement within the Qajar period, and (3) association with individuals holding official titles such as brigadier general, sardar, khan, beglerbegi, kalantar, or mustawfi. The analysis followed a thematic approach, identifying recurring patterns and categories within the documents. Three main analytical axes were emphasized: the types of endowed properties, the intended uses and objectives of the endowments, and their temporal and spatial distribution. The research also considered the broader socio-political and religious context to ensure historically grounded interpretations.

Given limitations in access to complete archival records, the findings are interpreted within the scope of available documents, acknowledging that they represent a sample rather than the entirety of endowment activity in the region.

3. Discussion and Results

The analysis identifies a total of twenty-five endowed properties across the fourteen deeds, revealing a predominance of single-asset endowments. Agricultural lands and farms constitute the largest category, accounting for more than half of the endowed properties, highlighting the centrality of agriculture in the regional economy and the preference for income-generating assets capable of sustaining long-term charitable functions. Other types of assets include shops, caravanserais, pastures, gardens, qanats, castles, coffeehouses, and residential buildings. The diversity of these assets reflects the economic capacity of officials and their strategic selection of properties with stable revenue potential. Regarding intended uses, the study distinguishes between single-purpose and multi-purpose endowments. Religious functions, particularly funding mourning ceremonies for Imam Husayn, constitute a major category, demonstrating the strong connection between religious devotion and

charitable giving. In many cases, detailed instructions were provided regarding the organization of ceremonies, including payment of reciters, provision of food and beverages, and maintenance of religious spaces. Another significant category involves charitable and public welfare activities, including assistance to widows, orphans, the poor, debtors, and travelers, as well as funding burial expenses and supporting public infrastructure such as roads, mosques, schools, and bridges. Educational purposes also appear in several endowments, including funding for schools, teachers' salaries, and the purchase of books. Temporal distribution indicates that endowment activity peaked during the reign of Mozzafar al-Din Shah, likely reflecting broader socio-political changes, including rising social awareness and reformist movements. The decline during the reign of Ahmad Shah may be attributed to political instability and economic uncertainty. Spatially, the concentration of endowments in Sari and Nur suggests the importance of these urban centers as administrative and economic hubs where officials held greater influence and resources. Overall, the findings illustrate that endowment practices among officials were shaped by a combination of religious motivations, social responsibilities, economic considerations, and the desire for social legitimacy.

4. Conclusion

This study demonstrates that state officials in Mazandaran during the Qajar period played a crucial role in sustaining and expanding the waqf institution. By dedicating a wide range of productive assets, they created enduring sources of revenue that supported religious rituals, social welfare, education, and public infrastructure. The predominance of agricultural properties highlights the economic logic underlying endowment practices, while the diversity of charitable purposes reflects a broad conception of social responsibility. The temporal and spatial patterns identified in the study further reveal the influence of political stability, economic conditions, and regional dynamics on charitable activities. Ultimately, the research underscores the significance of waqf as both a religious practice and a socio-economic institution, offering valuable insights into the interplay between political authority, social structure, and philanthropy in Qajar-era Iran. By shedding light on the motivations and practices of state officials, the study contributes to a deeper understanding of how charitable institutions functioned within the broader historical context and how they helped shape the social and cultural landscape of Mazandaran.

تحلیل محتوای اسناد موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ق.)

فرشید نوروزی^۱، حمیدرضا آریان‌فر^۲

Farshidnorozi20@gmail.com

aryanfar@iranology.ir

۱. نویسنده مسئول دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه:

۲. استادیار گروه تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۰۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۱۸/۳۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۱۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

این پژوهش باهدف بررسی چگونگی مصارف و انواع موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار، به تحلیل محتوای اسناد مربوط به این موقوفات می‌پردازد. تمرکز اصلی این پژوهش بر تحلیل کیفی محتوای این اسناد است تا بتوان به درک جامعی از تعداد، نوع، اهداف و نیت واقفان دست‌یافت. تنوع در نوع موقوفات صاحب‌منصبان واقف در ایالت مازندران نشان می‌دهد که واقفان این دوره از دارایی‌های مختلف خود برای وقف استفاده می‌کردند. مصارف تعیین‌شده برای این موقوفات شامل مواردی همچون برگزاری مراسم عزاداری، تأمین هزینه‌های زندگی اولاد واقف، کمک به فقرا، سادات و مساکین، انجام امور خیر و عام‌المنفعه می‌شد. این گستردگی در مصارف نشان از توجه واقفان به ابعاد مختلف نیازهای جامعه و همچنین اعتقادات مذهبی آنها دارد. از نظر بازه زمانی، توزیع وقف‌های انجام‌شده توسط این صاحب‌منصبان شامل ۳۶ درصد مربوط به دوره ناصری، ۵۰ درصد مربوط به دوره مظفرالدین‌شاه و ۱۴ درصد نیز متعلق به دوره احمدشاه بوده است. این توزیع زمانی نشان می‌دهد که اوج فعالیت وقف توسط این گروه از صاحب‌منصبان در دوره مظفرالدین‌شاه بوده است. از نظر جغرافیایی، این وقف‌نامه‌ها مربوط به صاحب‌منصبان شهرهای ساری، نور، بارفروش، آمل، بلده، سوادکوه و بندپی ایالت مازندران بوده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار نقش مهمی در توسعه سنت وقف داشته‌اند و با وقف دارایی‌های متنوع خود، به رفع نیازهای مختلف جامعه کمک می‌کردند. تنوع در نوع موقوفات، مصارف تعیین‌شده و همچنین توزیع زمانی و مکانی وقف‌ها، تصویر جامعی از وضعیت وقف در این دوره و در این منطقه ارائه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: دوره قاجار،

ایالت مازندران، وقف، اسناد

موقوفات، صاحب‌منصبان.

استناد: نوروزی، فرشید، آریان‌فر، حمیدرضا، (۱۴۰۵). تحلیل محتوای اسناد موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ق.). پژوهشهای علوم

تاریخی، سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۱- (۳۳۷-۳۶۱). DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.387832.473770>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: فرشید نوروزی، حمیدرضا آریان‌فر

۱. مقدمه

وقف، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و پایدارترین نهادهای اجتماعی، اقتصادی و مذهبی در تاریخ ایران، همواره نقشی بنیادین در ساماندهی روابط اجتماعی، تقویت زیرساخت‌های اقتصادی و توسعه امور خیریه ایفا کرده است. این نهاد که ریشه در آموزه‌های اسلامی دارد، با ایجاد پیوندی ناگسستنی میان نیت خیرخواهانه افراد و نیازهای عمومی جامعه، در طول اعصار، به‌ویژه در دوره قاجار، به‌ابزاری کارآمد برای پاسخگویی به طیف وسیعی از نیازهای اجتماعی، مذهبی و اقتصادی تبدیل شد. وقف در این دوره، نه تنها به عنوان یک سنت حسنه، بلکه به عنوان یک سازوکار مهم در توزیع ثروت، کاهش نابرابری‌های اجتماعی، تأمین مالی نهادهای مذهبی و عام‌المنفعه و همچنین تثبیت موقعیت اجتماعی واقفان عمل می‌کرد. مطالعه موقوفات دوره قاجار، پنجره‌ای به سوی درک عمیق‌تر ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی آن دوران می‌گشاید و بازتابی از اولویت‌ها، نیازها، ارزش‌ها و تحولات جامعه آن زمان را به نمایش می‌گذارد. بررسی اسناد وقفی، امکان تحلیل دقیق‌تر انگیزه‌های واقفان، نحوه توزیع منابع، الگوهای پویای اجتماعی و تأثیرات وقف بر جامعه را فراهم می‌آورد.

ایالت مازندران، با موقعیت جغرافیایی خاص خود در شمال ایران و برخورداری از منابع طبیعی غنی و ساختار اجتماعی و اقتصادی ویژه، بستری مناسب برای مطالعه عملکرد و کارکرد نهاد وقف در دوره قاجار به شمار می‌آید. این ایالت، با پیشینه‌ای طولانی در سنت‌های مذهبی و فرهنگی، شاهد شکل‌گیری موقوفات متنوعی در طول تاریخ بوده است. اسناد موقوفات به جا مانده از این دوره، اطلاعات ارزشمندی در مورد نوع اموال وقفی، اهداف واقفان، مصارف تعیین‌شده برای موقوفات، شرایط اجتماعی و اقتصادی منطقه و همچنین نقش طبقات مختلف اجتماعی در این سنت حسنه ارائه می‌دهد. بررسی این اسناد، تصویری جامع از جایگاه وقف در پویایی اجتماعی و اقتصادی مازندران در دوره قاجار ترسیم می‌کند.

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی چگونگی و چرایی وقف اموال توسط صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار است. به طور مشخص، این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست: چه نوع اموالی توسط صاحب‌منصبان وقف می‌شد؟ اهداف و انگیزه‌های اصلی آنان از این عمل چه بود؟ مصارف تعیین شده برای این موقوفات چگونه بود و چه تأثیری بر جامعه محلی داشت؟ هدف اصلی این پژوهش، تحلیل و بررسی الگوهای وقف در میان این گروه اجتماعی خاص و شناسایی انگیزه‌ها و اهداف آنان از این عمل خیرخواهانه، همچنین بررسی تأثیرات اجتماعی و اقتصادی این موقوفات بر جامعه مازندران در دوره قاجار است. فرضیه اولیه پژوهش بر این مبنا استوار است که صاحب‌منصبان مازندرانی عمدتاً املاک تولیدی مانند زمین‌های کشاورزی، باغ‌ها، مراتع، قنوات و کاروانسراها را وقف می‌کردند که ناشی از ارزش اقتصادی و امکان بهره‌برداری بلندمدت از آنها بوده است. همچنین، انتظار می‌رود که نیت وقف آنان بیشتر حول محور باورهای

مذهبی، شعائر عاشورایی، کمک به فقرا و نیازمندان، تأمین هزینه‌های اولاد و همچنین حفظ و ارتقاء جایگاه اجتماعی خود متمرکز بوده باشد.

مطالعات متعددی به بررسی نهاد وقف در دوره‌های مختلف تاریخی ایران، به‌ویژه دوره قاجار، پرداخته‌اند. این مطالعات، ابعاد گوناگون وقف از جمله جنبه‌های حقوقی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. برخی از این پژوهش‌ها به بررسی کلیات وقف و نقش آن در جامعه پرداخته‌اند، در حالی که برخی دیگر به مطالعه موقوفات در مناطق خاص یا توسط گروه‌های اجتماعی خاص مانند علما، تجار و زنان اختصاص یافته‌اند. برای مثال، پژوهش‌هایی به نقش وقف در تأمین مالی مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها و سایر نهادهای عام‌المنفعه در دوره قاجار پرداخته‌اند. همچنین، مطالعاتی به بررسی تأثیرات اقتصادی وقف بر توسعه کشاورزی، تجارت و صنعت در این دوره پرداخته‌اند. با این حال، پژوهش‌های محدودی به صورت متمرکز موقوفات صاحب‌منصبان در یک منطقه خاص مانند مازندران بررسی کرده‌اند. این پژوهش تلاش می‌کند با تمرکز بر این گروه اجتماعی و در یک منطقه جغرافیایی خاص، خلأ موجود در این زمینه را پر کند و ابعاد جدیدی از تاریخ اجتماعی و اقتصادی مازندران در دوره قاجار را روشن سازد. بررسی اسناد وقفی صاحب‌منصبان مازندران در این دوره، علاوه بر شناخت انگیزه‌های واقفان، به درک بهتری از ساختار قدرت و نفوذ این طبقه در جامعه آن روزگار نیز کمک خواهد کرد.

در این پژوهش، از روش تحلیل محتوای کیفی برای بررسی اسناد موقوفات صاحب‌منصبان استفاده شده است. این روش به محقق امکان می‌دهد تا با بررسی عمیق‌تر اسناد و تمرکز بر مضامین، الگوها، مفاهیم و موضوعات برجسته در متن اسناد، به درک بهتری از انگیزه‌ها، اهداف، نیات و الگوهای رفتاری واقفان دست یابد. تحلیل محتوای کیفی، ابزاری قدرتمند برای تفسیر معنای داده‌های متنی، کشف الگوهای پنهان در آنها و ارائه تفسیری جامع از موضوع مورد مطالعه است. در این پژوهش، اسناد وقفی موجود در آرشیوهای مختلف، از جمله سازمان اوقاف و امور خیریه، کتابخانه‌ها و مراکز اسنادی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

این پژوهش با تمرکز بر اسناد موقوفات صاحب‌منصبان مازندران در دوره قاجار، رویکردی نوآورانه اتخاذ کرده است. به‌جای بررسی کلی موقوفات، تمرکز ویژه بر موقوفات ایجاد شده توسط صاحب‌منصبان، درک بهتری از انگیزه‌ها، اهداف، جایگاه اجتماعی و نقش سیاسی و اقتصادی این گروه در وقف اموال فراهم می‌آورد. تحلیل دقیق اسناد با رویکرد منطقه‌ای و با استفاده از روش‌های تحلیل محتوا، به بررسی نوع موقوفات، اهداف واقفان، مصارف و تأثیرات منطقه‌ای آنها پرداخته و به کشف الگوها و روندهای پنهان در داده‌ها کمک می‌کند. ترکیب داده‌های کمی در مورد تعداد، نوع، ارزش و مصارف موقوفات با داده‌های کیفی در مورد اهداف،

انگیزه‌ها و شرایط اجتماعی و اقتصادی مرتبط با وقف، تصویری جامع و چند بعدی از موضوع ارائه داده و به درک عمیق‌تر روابط بین وقف، جامعه و اقتصاد در مازندران دوره قاجار می‌انجامد.

۲. اداره اوقاف در دوره قاجار

اوقاف در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ق.) را می‌توان از حیث چگونگی اداره، به سه مقطع زمانی تقسیم کرد: در مقطع زمانی اول که از آغاز حکومت قاجار در سال ۱۲۱۰ ق. تا ۱۲۷۱ ق. را در برمی‌گیرد، ثبت و اداره موقوفات و تولید آنها، بیشتر تحت‌نظر و نفوذ روحانیون و مجتهدان انجام می‌شد (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۱۲). اگر ملک وقفی در محل زندگی یک مجتهد یا روحانی برجسته وجود داشت، معمولاً برای اداره موقوفه، به نظر او توجه می‌شد. علاوه بر این‌ها، روحانیون و مجتهدان برجسته با مهر کردن ذیل اسناد موقوفه، صحت و اصالت آنها را تأیید می‌کردند (ملکم، بی‌تا: ۱۶۶؛ الگار، ۱۳۵۹: ۲۱).

مقطع دوم، سال‌های (۱۲۷۱ ق.) تا پیش از تصویب قانون اوقاف و معارف کشور (۱۳۲۸ ق.) را در بر می‌گیرد. در این دوره که مقارن با دوره ناصری و تلاش‌ها برای تغییر و تحول در ساختار اداری کشور بود، سعی شد مدیریت کلی امور موقوفات به وزارتخانه‌ای واگذار شود که عناوینی چون «وزارت معارف و اوقاف»، «وزارت وظایف و اوقاف»، «وزارت فواید عامه»، «وزارت معارف، اوقاف و پست» نام‌گذاری شده بود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۸۸-۸۹، خورموجی، ۱۳۶۳: ۲۴۳).

مقطع سوم، به‌دوره پس از مشروطیت (۱۳۲۴ ق.) بر می‌گردد که مجلس شورای ملی با تصویب قانون «وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در سال ۱۳۲۸ ق.، قانونمذکوران اداره وقف و استفاده از عواید موقوفات برای توسعه معارف کشور را مدنظر قرار داد (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸: ۳۴).

۳. تحلیل زمانی و مکانی وقف‌نامه‌های صاحب‌منصبان ایالت مازندران

از نظر ترتیب زمانی، توزیع وقف‌های صاحب‌منصبان ایالت مازندران به این صورت بوده است: ۳۶ درصد از وقف‌ها مربوط به دوره ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق.)، ۵۰ درصد مربوط به دوره مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۳ ق.) و ۱۴ درصد متعلق به دوره احمدشاه (۱۳۴۳-۱۳۲۶ ق.) هستند. همچنین، از نظر مکانی، این وقف‌نامه‌ها مربوط به صاحب‌منصبان شهرهای ساری، نور، بارفروش، آمل، بلده، سوادکوه و بندپی به ترتیب با ۴، ۴، ۲، ۱، ۱، ۱ و ۱ وقف‌نامه می‌باشد.

توزیع زمانی وقف‌ها نشان می‌دهد که بیشترین فعالیت‌های وقفی در دوره مظفرالدین‌شاه صورت گرفته است. این نکته حاکی از آن است که در این دوره، شرایط اجتماعی و اقتصادی به‌گونه‌ای بوده که موجب افزایش فعالیت‌های وقفی شده است. این دوره با تحولات سیاسی و اجتماعی مهمی مانند جنبش مشروطه‌خواهی همراه بوده است. جنبش مشروطه‌خواهی که باهدف دستیابی به عدالت، قانون‌گرایی و محدودکردن قدرت مطلقه شاه شکل گرفت، موجب افزایش آگاهی‌های اجتماعی و مسئولیت‌پذیری افراد جامعه شد. در چنین شرایطی، افراد بیشتری ممکن

است به فکر وقف اموال خود برای امور خیریه و عمومی افتاده باشند تا به‌نوعی در بهبود وضعیت جامعه سهیم شوند.

دوره ناصری نیز با ۳۶ درصد از وقف‌ها نشان‌دهنده دوره‌ای نسبتاً پررونق در زمینه فعالیت‌های وقفی است. این امر ممکن است به دلیل ثبات نسبی سیاسی و اقتصادی و توسعه‌های اجتماعی و فرهنگی در این دوره باشد. شاه با اصلاحات اقتصادی و اجتماعی، به تثبیت نسبی اوضاع کشور پرداخت که می‌تواند موجب افزایش اعتماد مردم به آینده و ترغیب آنها به وقف اموالشان شده باشد. در مقابل، دوره احمدشاه با تنها ۱۴ درصد از وقف‌ها نشان‌دهنده کاهش فعالیت‌های وقفی است. این دوره که با ناپایداری‌های سیاسی و اقتصادی و تحولات اجتماعی پس از مشروطه همراه بود، باعث کاهش اعتماد عمومی و بی‌ثباتی اقتصادی شد. در چنین شرایطی، مردم تمایل کمتری به وقف اموال خود پیدا می‌کنند زیرا نگران آینده خود و خانواده‌شان هستند و نمی‌توانند به راحتی از اموال خود برای امور خیریه صرف نظر کنند.

توزیع مکانی وقف‌ها نشان می‌دهد که بیشترین وقف‌نامه‌ها مربوط به شهرهای ساری و نور است که هر کدام با ۴ وقف‌نامه، بیشترین سهم را دارند. این امر می‌تواند به دلیل موقعیت جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی این شهرها باشد که صاحب‌منصبان بیشتری در این مناطق فعالیت داشته‌اند. ساری و نور به عنوان مراکز اداری و اقتصادی مازندران در دوره قاجار، جاذبه‌های زیادی برای صاحب‌منصبان داشتند و این افراد به دلیل نفوذ و قدرت بیشتری که در این مناطق داشتند، توانستند فعالیت‌های وقفی بیشتری انجام دهند.

بارفروش با ۲ وقف‌نامه در رتبه بعدی قرار دارد که نشان‌دهنده اهمیت این شهر در دوره قاجار است. بارفروش (بابل امروزی) به عنوان یکی از مراکز تجاری و اقتصادی مهم منطقه، نقش مهمی در توسعه و رشد اقتصادی مازندران داشت و همین امر باعث شده بود تا صاحب‌منصبان این شهر نیز در فعالیت‌های وقفی مشارکت نمایند. شهرهای آمل، بلده، سوادکوه و بندپی هر کدام با ۱ وقف‌نامه در رتبه‌های بعدی قرار دارند. این توزیع مکانی نشان‌دهنده تفاوت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بین مناطق مختلف مازندران در دوره قاجار است. شهرهای کوچکتر و کمتر توسعه‌یافته‌تر نسبت به مراکز اصلی، به دلیل امکانات کمتر و نفوذ محدودتر صاحب‌منصبان، تعداد کمتری وقف‌نامه دارند. تحلیل یافته‌های فوق نشان می‌دهد که فعالیت‌های وقفی در دوره قاجار تحت‌تأثیر عوامل زمانی و مکانی مختلف بوده است. دوره مظفرالدین‌شاه به دلیل وقوع تحولات اجتماعی و سیاسی، بیشترین فعالیت‌های وقفی را به خود اختصاص داده است، درحالی‌که در دوره احمدشاه به دلیل ناپایداری‌های سیاسی و اقتصادی، کاهش چشمگیری در این فعالیت‌ها مشاهده می‌شود. از نظر مکانی، شهرهای ساری و نور به دلیل موقعیت جغرافیایی و اهمیت اقتصادی و اجتماعی، بیشترین تعداد وقف‌نامه‌ها را دارند. این نکات نقش مهم وقف در توسعه اجتماعی و فرهنگی این منطقه را نشان دهد.

۴. تعداد و تنوع موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران

بررسی تعداد و تنوع موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار، تصویری روشن از نحوه نگرش و عملکرد این گروه اجتماعی در قبال سنت وقف ارائه می‌دهد. در چهارده سند وقفی موجود از صاحب‌منصبان در دوره قاجار، در مجموع ۲۵ رقبه به ثبت رسیده است. نکته قابل توجه در این میان، الگوی وقف این صاحب‌منصبان است که معمولاً برای هر وقف، یک نوع رقبه در نظر گرفته می‌شد. به عبارت دیگر، واقفان اغلب تمرکز خود را بر وقف یک نوع مال یا دارایی خاص معطوف می‌کردند.

از چهارده وقف‌نامه بررسی شده، ده مورد به موقوفاتی اختصاص دارند که تنها شامل یک رقبه بودند. این بدان معناست که در این موارد، واقف صرفاً یک نوع مال، مانند یک قطعه زمین کشاورزی یا یک باب دکان را وقف می‌کرد. در مقابل، تنها چهار مورد از وقف‌نامه‌ها به صورت چندرقبه‌ای تنظیم شده بودند. در این موارد، واقف چند نوع مال مختلف، مانند زمین کشاورزی، دکان و باغ را به صورت همزمان وقف می‌کرد. این الگوی غالب وقف تک‌رقبه‌ای باعث شده است که تعداد رقبات ثبت شده (۲۵ رقبه) با تعداد واقفان (۱۴ نفر) نسبتاً نزدیک باشد و اختلاف چشمگیری میان این دو عدد مشاهده نشود. این همخوانی نسبی نشان‌دهنده تمرکز و هدف‌گذاری مشخص واقفان در استفاده از اموال خود برای مقاصد خاص است. به نظر می‌رسد که صاحب‌منصبان با این رویکرد، قصد داشتند تا با وقف یک نوع مال مشخص، تأثیرگذاری بیشتری بر هدف مورد نظر خود داشته باشند و از پراکندگی و ابهام در نحوه استفاده از موقوفه جلوگیری کنند. از مجموع ۲۵ رقبه ثبت شده در وقف‌نامه‌ها، بیشترین سهم به زمین‌ها و مزارع کشاورزی اختصاص دارد. سیزده رقبه، معادل ۵۲ درصد از کل رقبات، شامل زمین‌ها و مزارع کشاورزی هستند. این امر نشان‌دهنده اهمیت زمین و کشاورزی در اقتصاد و زندگی اجتماعی آن دوره و همچنین توجه صاحب‌منصبان به این بخش به عنوان منبع اصلی درآمد و ثروت است. وقف زمین‌های کشاورزی نه تنها می‌توانست منبع درآمد پایداری برای مصارف تعیین شده فراهم کند، بلکه به نوعی تداوم فعالیت‌های کشاورزی و بهره‌برداری از زمین را نیز تضمین می‌کرد.

پس از زمین‌های کشاورزی، دکان‌ها و کاروانسراها هر کدام با دو رقبه، سهم یکسانی در موقوفات دارند. وقف دکان‌ها می‌تواند به منظور تأمین درآمد برای مصارفی مانند کمک به فقرا، طلاب و یا روشنایی اماکن مذهبی صورت گرفته باشد. کاروانسراها نیز به عنوان مراکزی برای اقامت و تجارت، نقش مهمی در اقتصاد آن دوره ایفا می‌کردند و وقف آنها می‌توانست به رونق تجارت و تأمین رفاه مسافران کمک کند. مراتع نیز با دو رقبه در میان موقوفات دیده می‌شوند. وقف مراتع می‌تواند به منظور استفاده دامداران و عشایر و یا تأمین علوفه برای دام‌های موقوفه صورت گرفته باشد. سایر موارد ذکر شده در وقف‌نامه‌ها شامل باغ، قنات، قلعه، قهوه‌خانه و عمارت هستند که هر کدام تنها یک رقبه را شامل می‌شوند. وقف باغ می‌تواند به منظور تأمین میوه و یا

درآمد حاصل از فروش محصولات باغی برای مصارف خاص صورت گرفته باشد. قنات به عنوان منبع اصلی تأمین آب کشاورزی و آشامیدنی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و وقف آن می‌توانست به بهبود وضعیت کشاورزی و زندگی مردم کمک کند. وقف قلعه احتمالاً به منظور استفاده به عنوان پناهگاه و یا اهداف نظامی صورت گرفته است. قهوه‌خانه نیز به عنوان مکانی برای تجمع و تبادل اخبار و اطلاعات، در زندگی اجتماعی آن دوره نقش داشته و وقف آن می‌تواند به منظور تأمین درآمد برای مصارف خیریه و یا ارائه خدمات به مردم صورت گرفته باشد. وقف عمارت نیز می‌تواند به منظور استفاده به عنوان محل سکونت، مدرسه و یا سایر کاربری‌های عام‌المنفعه صورت گرفته باشد. در مجموع، بررسی تعداد و تنوع موقوفات صاحب‌منصبان مازندران در دوره قاجار نشان می‌دهد که این گروه اجتماعی با تمرکز بر وقف اموال تولیدی و با هدف‌گذاری مشخص، نقش مهمی در توسعه سنت وقف و تأمین نیازهای جامعه ایفا می‌کردند.

نمودار شماره ۱: انواع موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران

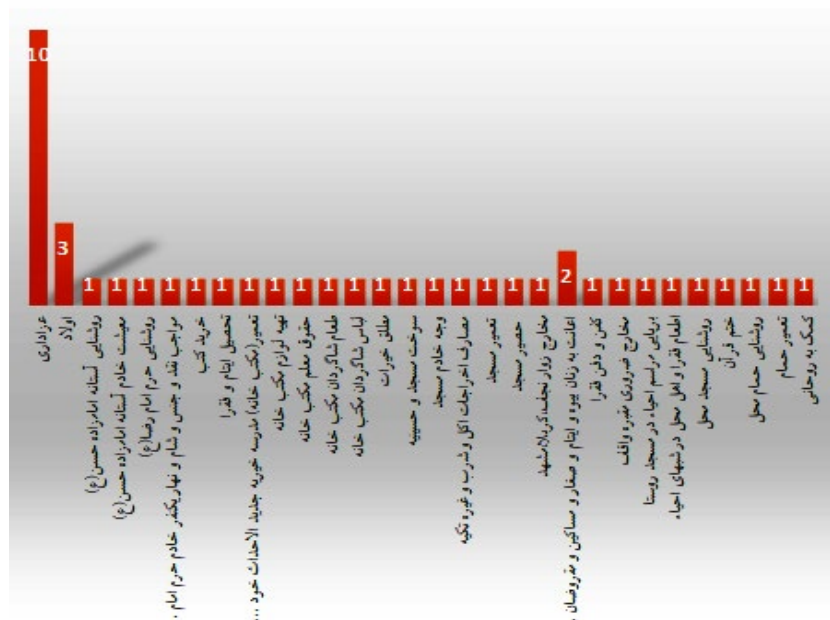

۵. انواع مصارف موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران

مصارف و نیت موقوفات صاحب‌منصبان، شامل موارد متعددی می‌شد. واقفان این دوره در تعیین نیت و مصارف موقوفات به دو صورت عمل می‌کردند. نخست تعیین و درج یک نیت و مصرف در سند وقف‌نامه و دوم در نظر گرفتن دو یا چند نیت یا مصرف برای موقوفه. به موقوفات نوع اول می‌توان عنوان موقوفات تک مصرفی و به موقوفات نوع دوم عنوان موقوفات چند مصرفی داد. در موقوفات شاهزادگان قاجاری ۶ موقوفه ماهیتی تک کارکردی و ۸ موقوفه ماهیتی چند کارکردی دارد. به عنوان نمونه «سرکار شوکت مدار عظمت اقتدار جلالت آثار عمده الاکابر و الاعیان نتیجه الاعاظم و الاعیان معتمدالسلطان آقای میرزاعلی اکبرخان سرتیپ خواجه نوری» تنها یک نیت «بر گلگون قبای عرصه نینوا جناب خامس آل عبا حضرت سید الشهداء علیه و علی آبائه الف درود و آلاف الثناء و اصحاب کبار آن بزرگوار رضوان‌الله‌علیهم که در یوم‌الطف به فیض شهادت فیض شده‌اند که منافع هر ساله آن اولاً هر قسم و هر قدری که امکان دارد مخصوصاً

باید در ماه محرم سه یوم بعد از عاشورا که عبارت از یازدهم و دوازدهم و سیزدهم باشد در تکیه بلده و چمستان در عزاداری آن جناب و اصحاب» را برای موقوفه‌اش در نظر گرفته است (سند شماره ۱۵/ع). اما در مقابل «زیده الاقران میرزا علی خان سرتیپ خلف مرحوم مبرور رضوان مکان میرزامحمد حسن خواجه نوری» چهار مصرف: «باید صرف و مصارف کلیه خیرات نماید و در هر وقت و هر زمانی که صلاح داند هر یک از کیفیات از قبیل عزاداری جناب ولایتمانی حضرات اباعبدالله الحسین ارواحنا فداه و سایر ائمه و شهدا بدر و خنین و صحرای کربلا و سایر ائمه دین صلوات الله علیهم اجمعین و صرف مخارج زوار نجف اشرف و کربلای معلی و مشهد مقدس و اعانت زنان بیوه و ایتام و صغار و مسکین مقروضین و بیچارگان و دردمندان در ماندگان و اشخاصی که بمیرند و از برای آنها متمکن در کفن و دفن از مال ایشان نباشد در وجه کفن و دفن از واجبات و مندرجات؟ آن صرف نماید و گرسنگان و برهنگان و زنان بی پرستار و قبیله و ارحام که فقیر باشند و تعمیر و اصلاح راه‌ها و بنای مدارس و مساجد و پل و کاروان‌سرا خلاصه آنکه مصارف آنها خصوصیتی ندارد به هیچ وجه بلکه بر سیل عموم و شمول و در مصرف و ممزی که تحصیل ثواب و جزای یوم الحساب در آن توان یافت نمود خرج شود ملک از میرزا بابا کلیکی واقع در مزرع کلیک که موازی دوازده پیمان و دو قطعه بذرافشان است وقف است و؟ مصارف روشنائی و تعمیر و سایر مصارف روضه متبرکه امام زاده واجب‌التعظیم قریه کلیک هر ساله منافع آن صرف شود» را برای موقوفه خود تعیین کرده است (سند شماره ۵۳/س).

نمودار شماره ۲: مصارف موقوفات صاحب منصبان ایالت مازندران

۵-۱. عزاداری

وقف به‌عنوان یک نهاد دیرپا در جامعه اسلامی، نقشی اساسی در تأمین نیازهای گوناگون اجتماعی، فرهنگی و مذهبی ایفا کرده است. در میان انواع وقف‌های صورت گرفته در طول تاریخ ایران، اختصاص بخشی از این موقوفات به برگزاری مراسم عزاداری برای ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، به‌ویژه امام حسین (ع)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این امر نه تنها نشان‌دهنده عمق ارادت و پایبندی مردم به خاندان عصمت و طهارت است، بلکه بازتابی از جایگاه رفیع واقعه عاشورا در فرهنگ و باورهای مذهبی جامعه ایرانی به‌شمار می‌رود. در این میان، نقش صاحب‌منصبان و شخصیت‌های بانفوذ جامعه در وقف قابل توجه و بررسی است. بررسی وقف‌نامه‌های تاریخی، اطلاعات ارزشمندی در خصوص نیت واقفان و مصارف تعیین شده برای موقوفات ارائه می‌دهد. تحلیل این اسناد نشان می‌دهد که صاحب‌منصبان و افراد دارای جایگاه اجتماعی، سهم قابل توجهی در وقف برای برگزاری مراسم عزاداری داشته‌اند. این افراد با درک اهمیت این سنت مذهبی و تأثیر آن در جامعه، اقدام به وقف اموال و دارایی‌های خود می‌کردند.

بر اساس بررسی‌های انجام شده بر روی ۲۵ مورد از مصارف مندرج در وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، ۱۰ مورد به طور مستقیم به برگزاری مراسم تعزیه و عزاداری سیدالشهداء (ع) یا سایر امامان شیعه اختصاص یافته است. این آمار نشان‌دهنده تمرکز قابل توجه واقفان، به‌ویژه صاحب‌منصبان، بر این جنبه از فعالیت‌های مذهبی است. نکته قابل تأمل دیگر، اختصاص تک‌منظوره برخی از این وقف‌هاست. از میان ۱۰ مورد ذکر شده، در ۶ مورد، مصرف وقف به صورت انحصاری و صرفاً برای روضه‌خوانی و تعزیه امام حسین (ع) در ایام محرم و صفر تعیین شده است. این امر بیانگر تأکید ویژه واقفان بر برگزاری هرچه باشکوه‌تر این مراسم در ایام عزاداری و زنده نگه‌داشتن یاد و خاطره شهدای کربلا است. این نوع وقف‌ها نشان می‌دهد که واقفان، به‌ویژه صاحب‌منصبان، با چه دقت و ظرافتی نیت خود را در وقف‌نامه‌ها ذکر می‌کردند و تا چه میزان بر اجرای دقیق آنها تأکید داشتند.

دلایل متعددی برای تمرکز صاحب‌منصبان بر وقف برای عزاداری می‌توان برشمرد:
تأثیرگذاری اجتماعی: صاحب‌منصبان به خوبی از تأثیرگذاری اجتماعی مراسم عزاداری آگاه بودند. آنها با وقف برای این منظور، نه تنها به ترویج آموزه‌های دینی کمک می‌کردند، بلکه در تقویت انسجام اجتماعی و پیوند میان اقشار مختلف جامعه نیز نقش ایفا می‌کردند.
نمایش پایبندی مذهبی: وقف برای عزاداری، فرصتی برای صاحب‌منصبان بود تا پایبندی خود به مذهب و ارزش‌های دینی را به نمایش بگذارند. این امر می‌توانست به تقویت جایگاه اجتماعی و مشروعیت آنها نیز کمک کند.

اجر معنوی: باور به اجر و پاداش معنوی وقف، به‌ویژه وقف برای امور خیریه و مذهبی، یکی دیگر از انگیزه‌های صاحب‌منصبان برای این اقدام بود. آنها با وقف اموال خود، به دنبال کسب رضایت الهی و ذخیره آخرت خود بودند.

استمرار سنت‌ها: صاحب‌منصبان با وقف برای عزاداری، در حفظ و استمرار سنت‌های مذهبی جامعه نقش مهمی ایفا می‌کردند. آنها با تأمین منابع مالی لازم، اطمینان حاصل می‌کردند که این مراسم به صورت مستمر و با کیفیت مناسب برگزار شوند. به‌عنوان نمونه «سرکار شوکت مدار امیرالامرا العظام کهف الارای والایتام معین الاسلام مقرب حضرت السلطان بندگان عالی عباس خان بیگلربیگی دام مجد العالی»، «همگی و تمامی چهاردانگ و نیم از کل شش‌دانگ بالوخیل مرسوم به مقام ملکی و متصرفی خود را از خشکه و آبی و توت و تلوار و مراتع از معموره و مخروبه که در یک فرسنگی ساری واقع است هر چه را که ملک او صادق آید من غیر استثنا شیئی من جمیع الوجوه» را برای عزاداری امام حسین (ع) وقف کرده است» (سند کلاسه: ۴/ک). در ۳ وقف‌نامه، وقف بر عزاداری امام حسین (ع) و دیگر ائمه، در کنار سایر مصارف، به‌عنوان یکی از مصارف اصلی موقوفات ذکر شده است. به‌عنوان نمونه «حضرت مستطاب اجل اکرم افخم نواب اشرف اسعد ارفع والد شاهزاده حاجی حبیب الله میرزا دام اقباله العالی» مصارف موقوفه خود را «بر جهت تعزیه داری حضرت سیدالانس والجان و خیر شباب اهل الجنان الامام‌الهمام السعید الشهید خامس اصحاب‌الکسا سیدالشهداء حضرت ابی عبدالله الحسین روحنا و روح العالمین له الفدا من الطعام والشراب علی قدر الکفایه والطریق المعروف در همان مسجد و حسینیه...» تعیین کرده است (سند کلاسه: ۲/ع).

صاحب‌منصبان در تنظیم سند برخی موقوفه‌ها با نیت عزاداری، نحوه و ترتیب مصرف وقف در تعزیه‌داری و اقلام کلی هزینه‌ها را مشخص کرده‌اند. آنها در این نوع وقف، پرداخت دستمزد روضه‌خوان‌ها و وعاظ، فراهم‌آوردن غذای مجانی، قهوه، چای، قند و قلیان برای جمعیت شرکت‌کننده در مراسم عزاداری را تضمین می‌کردند. در وقف‌نامه «سرکار مستطاب اجل اکرم افخم آقای میرزا عبدالله خان سردار امجد» که در ماه جمادی‌الثانی ۱۳۱۸ ق. تنظیم شده، آمده است:

«و دو سهم دیگر از عایدی موقوفه را همه ساله متولی در ایام عاشورای هر سال صرف مجلس روضه‌خوانی بر حضرت خامس آل عبا شهداء و اولاد و اصحاب آن بزرگوار و ذکر مناقب و مرثی حضرت رسول خدا و حضرت صدیقه طاهره و حضرت امیرمؤمنان علی ابن ابی‌طالب و سایر ائمه هدی و اولاد و اصحاب ایشان سلام‌الله علیهم اجمعین نمایند، لیکن محل تعزیه‌داری و وضع مصارف از قهوه، قلیان، چای، اطعام حاضرین مجلس تعزیه‌داری و اجرت روحانی و سایر تهیه اسباب و ملزومات مجلس در کم‌وکیف تماماً به اختیار متولی و صوابدید ناظر است که هر قسم اقرب به صواب شمارند رفتار نمایند و صرف نمایند» (سند کلاسه: ۷/ع).

۵-۲. خیرات و امور عام‌المنفعه

در دوره مورد بررسی، صاحب‌منصبان بخش قابل توجهی از موقوفات خود را به امور خیریه و عام‌المنفعه اختصاص داده‌اند. از مجموع ۴۲ مورد از مصارف ثبت‌شده برای موقوفات، ۱۶ مورد، معادل ۳۸ درصد، به این دسته از امور اختصاص یافته است. این امر نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه ویژه امور خیریه در نزد این گروه اجتماعی و در ساختار وقف در آن دوره است.

گستره مصارف عام‌المنفعه تعیین‌شده توسط صاحب‌منصبان بسیار متنوع بوده و طیف وسیعی از نیازهای جامعه را در بر می‌گرفته است. این مصارف شامل موارد گوناگونی از جمله اعانت و کمک مالی به گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه مانند زنان بیوه، ایتام، صغار، مساکین، مقروضان، بیچارگان، درمندان، درماندگان، گرسنگان، برهنه‌گان و زنان بی‌سرپرست می‌شد. این تنوع در گروه‌های هدف، نشان از توجه واقفان به ابعاد مختلف فقر و محرومیت در جامعه دارد. همچنین، مواردی مانند تأمین هزینه‌های کفن و دفن فقرا، که از ضروری‌ترین نیازهای انسانی است، نیز مورد توجه واقفان قرار گرفته بود.

علاوه بر کمک‌های مالی مستقیم، بخشی از موقوفات نیز به تأمین نیازهای مذهبی و فرهنگی جامعه اختصاص می‌یافت. از جمله این موارد می‌توان به تأمین مخارج زوار عتبات عالیات (نجف و کربلا) و مشهد مقدس، اطعام فقرا و اهالی محل در شب‌های احیاء، کمک به روحانیون و تأمین روشنایی اماکن مذهبی مانند مساجد و همچنین روشنایی و تعمیر حمام‌های عمومی اشاره کرد. این نوع مصارف نشان از پیوند عمیق سنت وقف با باورهای مذهبی و دغدغه‌های فرهنگی واقفان دارد. حمام‌ها در آن دوره علاوه بر کارکرد بهداشتی، نقش مهمی در زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم ایفا می‌کرد و توجه به تعمیر و نگهداری آنها نشان از درک واقفان از اهمیت این اماکن در زندگی روزمره مردم دارد.

نکته قابل توجه در بررسی مصارف موقوفات صاحب‌منصبان مازندران، عدم تعیین قید و شرط‌های خاص در تعیین مصادیق مصارف خیرات و میراث توسط واقفان است. این امر نشان از اعتماد واقفان به متولیان موقوفات و همچنین توجه آنها به جنبه‌های خیرخواهانه و خدایپسندانه وقف دارد. به نظر می‌رسد که واقفان با این رویکرد، قصد داشتند تا دست متولیان را در نحوه توزیع و مصرف موقوفات باز بگذارند تا آنها بتوانند با توجه به شرایط و نیازهای روز جامعه، بهترین تصمیم را در مورد نحوه استفاده از موقوفات اتخاذ کنند. این امر همچنین نشان از رویکردی انعطاف‌پذیر و پویا به سنت وقف در آن دوره دارد. به عبارت دیگر، واقفان با عدم تعیین قید و شرط‌های سختگیرانه، سعی داشتند تا موقوفات آنها بتوانند در طول زمان و با تغییر شرایط جامعه، همچنان به رفع نیازهای مردم و انجام امور خیریه بپردازند. این ویژگی، یکی از نقاط قوت و دلایل پایداری نهاد وقف در طول تاریخ بوده است.

به‌عنوان نمونه «زیده الاقران میرزا علیخان سرتیپ خلف مرحوم مبرور رضوان مکان میرزا محمد حسن خواجه نوری» در رمضان ۱۲۹۲ ق. «قریه ورازده نجی و نیمدانگ میباشد از قریه برجانده دو دانگ، از قریه لاویج یک دانگ، مرتع تیرگردن شش‌دانگ مرتع شیرین بند سه دانگ مرتع سچاء شش‌دانگ، مرتع یانو سره، شش‌دانگ، مرتع کنگلو بقدر ارث پدری سوای ایتیاعی از میرزا محمد علی در کنگلو، مرتع پیاز چال هشت دوازده، مرتع ایتیاعی از میرزا محمد علی از مرتع کنگلو دو دوازده، ایضا ایتیاعی از میرزا محمد علی از طرف آقاریع از مرتع پیاز چال دو دوازده ششدرم، مرتع کچلابر خریداری از فتح الله بگ که در دست محمد حاجی نی است سه دوازده چیزی علاوه، مرتع ارجک شش دانگ، مرتع هالسی شش‌دانگ، مرتع سیمین شش‌دانگ مرتع کوک با شش‌دانگ» را وقف «مخارج زوار نجف اشرف و کربلای معلی و مشهد مقدس و اعانت زنان بیوه و ایتام و صغار و مسکین مقروضین و بیچاره گان و دردمندان در ماندگان و اشخاصی که بمیرند و از برای آنها متمکن در کفن و دفن از مال ایشان نباشد در وجه کفن و دفن از واجبات و مندرجات؟ آن صرف نماید و گرسنه گان و برهنه گان و زنان بی پرستار و قبیله و ارحام که فقیر باشند و تعمیر و اصلاح راهها و بنای مدارس و مساجد و پل و کاروانسرا خلاصه آنکه مصارف آنها خصوصیتی ندارد بهیچ وجه بلکه بر سبیل عموم و شمول و در مصرف و ممزی که تحصیل ثواب و جزای یوم الحساب در آن توان یافت نمود خرج شود» (سند کلاسه: ۵۳/س).

در این دوره صاحب‌منصبان ایالت مازندران، با درک عمیق از مسائل و مشکلات اجتماعی موجود، بخشی از موقوفات خود را با نیت رفع این مشکلات و در قالب «امور عام‌المنفعه» وقف نموده‌اند. این نوع از موقوفات، با تمرکز بر بهبود شرایط زندگی عامه مردم، نقش مهمی در کاهش نارسایی‌های اجتماعی و ارتقاء سطح رفاه جامعه ایفا می‌کردند.

در این راستا، شاهزادگان واقف با تعیین مصارف مشخص، تلاش نمودند تا به صورت مستقیم و مؤثر در بهبود شرایط زندگی مردم مشارکت نمایند. این مصارف طیف وسیعی از نیازهای عمومی را در بر می‌گرفت که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

تأمین روشنایی اماکن عمومی: تأمین روشنایی مسجد محل و حمام محل از جمله مصارف رایج در این نوع موقوفات بود. روشنایی این اماکن در شبها، علاوه بر ایجاد امنیت، امکان استفاده‌ی بهتر از آنها را برای مردم فراهم می‌کرد. به ویژه حمام‌ها که در آن دوره نقش مهمی در بهداشت و نظافت عمومی داشتند، با تأمین روشنایی مناسب، بهداشت جامعه را ارتقاء می‌بخشیدند.

نگهداری و تعمیر اماکن مذهبی و عمومی: تعمیر حمام و مسجد، تأمین حصیر برای مسجد و تعمیر خود مسجد از دیگر مصارف تعیین شده توسط واقفان بود. این اقدامات، به حفظ و نگهداری این اماکن مهم و جلوگیری از تخریب آنها کمک می‌کرد و امکان استفاده‌ی مستمر

مردم از آنها را فراهم می‌ساخت. همچنین، تأمین سوخت مسجد و حسینیه نیز از دیگر مواردی بود که به برگزاری مراسم مذهبی و فعالیت‌های فرهنگی در این اماکن کمک می‌کرد. **تأمین روشنایی اماکن متبرکه:** علاوه بر اماکن عمومی، واقفان به تأمین روشنایی اماکن متبرکه نیز توجه ویژه‌ای داشتند. تأمین روشنایی حرم امام رضا (ع) و آستانه امامزاده حسن (ع) از جمله این موارد است. این اقدام، علاوه بر افزایش شکوه و عظمت این اماکن مقدس، به رفاه حال زائران و بازدیدکنندگان نیز کمک می‌کرد.

این اقدامات نشان می‌دهد که واقفان با درک صحیح از نیازهای جامعه، تلاش می‌کردند تا با وقف اموال خود، به صورت مستقیم در بهبود شرایط زندگی مردم و رفع مشکلات آنها سهیم باشند. تمرکز بر تأمین روشنایی، نگهداری و تعمیر اماکن عمومی و مذهبی، نشان از توجه واقفان به نیازهای اولیه و ضروری جامعه و همچنین اهمیت این اماکن در زندگی روزمره مردم دارد. این نوع از موقوفات، نه تنها به رفع مشکلات مادی جامعه کمک می‌کرد، بلکه با تقویت اماکن مذهبی و فرهنگی، به ارتقاء سطح معنوی و فرهنگی جامعه نیز یاری می‌رساند.

۵-۳. امور آموزشی و تهیه کتب

یکی از نیت دیگر موقوفات صاحب‌منصبان، نگاه آنها بر موضوعات فرهنگی و مراکز آموزشی است؛ به‌طوری که ۷ مورد (۱۷ درصد) از مصارف موقوفات آنها به خرید کتب، تعمیر (مکتب‌خانه) مدرسه خیریه جدیدالاحداث خود جناب واقف، تهیه لوازم مکتب‌خانه، حقوق معلم مکتب‌خانه، طعام شاگردان مکتب‌خانه، لباس شاگردان مکتب‌خانه اختصاص یافته است. به‌عنوان نمونه «عالی‌جاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه مقرب الخاقان سرکار میرزا فضل‌الله خان بیگلربیگی نوائی» در ماه رجب سال ۱۲۸۵ ق. عواید حاصل از «تمامی شلتوک‌زار دائر و باتر و توابع آن را از جنگل و غیره دو دانگ از کل شش‌دانگ قریه کلاک من محال هراز بی من بلوک بلدة آمل مازندران که از غایت شهرت مستغنی از تحدید و توصیف است» واقع در شهر آمل را برای «اتباع کتب فقه و اصول و تفسیر و حدیث و کلام و غیرها من الفارسیه و العربیه و اللغویه و الادبیه و المصیبه» وقف نمود (سند کلاسه ۱/ف). البته باتوجه به گفتمان مذهبی حاکم بر جامعه دوره ناصری، توجه میرزا فضل‌الله خان در تعیین مصادیق این نیت معطوف به ترویج علوم دینی و تأمین هزینه خرید کتب برای طلاب علوم دینی بوده است.

اما ۳۱ سال بعد؛ یعنی در ماه ذی‌الحجه سال ۱۳۱۶ ق. «جناب مستطاب اجل اکرام فخم آقای آقا میر سید کریمخان منتظم الدوله سردار مکرم وزیر قورخانه مبارکه» متأثر از اندیشه‌های نوگرایانه حاصل از انقلاب مشروطه، عواید حاصل از «اولا قریه مغنک واقعه در دماوند با مزارع و مراتع آن شش دانگ بحدود ذیل جنوبی بقریه امام زاده ویرانه شمالی تلاب دو آب سرخده شرقی بعاق تپه غربی بقریه اوچانک قریه سرداربه واقعه در غار طهران سه دانگ اراضی آن و شش دانگ اعیانی و باغات و قلعه و قنات بحدود ذیل شمالی بقریه جعفر آباد جنوبی پشت قلعه قمصر

غربی به دره آبشور شرقی بدره رودخانه بزرگ محمود آباد از بلوک سازی مازندران قریه سنطی شش دانگ قریه حاجی آباد شش دانگ حدود و قریه شرقی به رودخانه درویش محمد شاه غربی به رودخانه واقعه در سامان خارمیان و سنطی جنوبی مرز فیما بین خشکه زاری چمارک و سنطی شمالی گل نشین مرز عروسان است از قریه خارمیان دودانگ و نیم از قریه میان شاه سه دانگ قریه گل نشین واقعه در سازی شش دانگ که مستغنی از تحدید است» را برای «اطفال بی پدر و مادر را به تحصیل علم و صنعت را دارند اگر اطفال بی پدر و مادر از فقراء میسر نشد اطفال بی پدر از فقراء را به تحصیل علم و صنعت و ادارند و قرار داده شد در وقف اولاً مداخل املاک صرف اطفالی که در مدرسه خیریه جدید الاحداث خود جناب واقف هستند بشود و در صورت انهدام بالکلیه و عدم تمکن از تعمیر این مدرسه صرف اطفال و ایتم فقراء که در سایر مدارس تحصیل علم و صنعت کنند بشود در هر جا که باشند تعمیر مکتب خانه مقدم است بعد از تعمیر مکتب خانه آنچه بماند باید صرف اطفال شود از طعام و لباس و حق معلم و غیر آن از لوازم مکتب خانه» (سند کلاسه ۴۸/م) در نظر گرفت.

در دوره مشروطه، آموزش به‌عنوان یکی از ابزارهای کلیدی برای توسعه فردی و اجتماعی و کاهش نابرابری‌های طبقاتی مورد توجه ویژه قرار گرفت. اسنادی همچون وقف‌نامه‌های تنظیم‌شده توسط شخصیت‌هایی نظیر منتظم‌الدوله، نشان‌دهنده تغییرات اساسی در نگرش جامعه نسبت به آموزش و پرورش بود. این اسناد نه تنها بیانگر درک عمیق از اهمیت دانش و مهارت‌آموزی در جامعه‌ای در حال گذار بودند، بلکه به‌عنوان گام‌های عملی در راستای تحقق آرمان‌های عدالت‌خواهانه جنبش مشروطه تلقی می‌شدند. در این دوره، آموزش از چارچوب سنتی خود که عمدتاً در اختیار طبقات مرفه جامعه قرار داشت، خارج شده و به‌صورت نظام‌مند به اقشار کم‌برخوردار نیز تسری یافت. این تحول، نه تنها بستری برای توانمندسازی اقشار محروم فراهم ساخت، بلکه زمینه‌ساز کاهش نابرابری‌های اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی در سطح گسترده‌تر شد. جنبش مشروطه با تأکید بر مفاهیمی نظیر عدالت اجتماعی و فرصت‌های برابر، نگاهی نوین به آموزش عمومی ارائه داد. این نگرش جدید، آموزش را از یک امتیاز طبقاتی به ابزاری عمومی برای توسعه اجتماعی تبدیل کرد. بدین ترتیب، سیاست‌های آموزشی و ابزارهایی مانند وقف، در فرایند همگانی‌سازی و فراگیری آموزش نقش به‌سزایی ایفا کردند و به‌عنوان نمونه‌هایی پیشرو از نوگرایی اجتماعی در ایران شناخته می‌شود.

۵-۴. اولاد

در دوره قاجار، وقف به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، مورد استفاده صاحب‌منصبان و نخبگان قرار می‌گرفت. در این میان، برخی از صاحب‌منصبان ایالت مازندران که نقشی مهم در ساختار قدرت محلی ایفا می‌کردند، تمام یا بخشی از عواید موقوفات خود را به نفع فرزندان و نسل‌های بعدی خانواده خود اختصاص دادند. این اقدام، در بستر خاص

اقتصادی و اجتماعی مازندران، دارای ابعاد پیچیده‌ای بود که از مدیریت منابع گرفته تا حفظ جایگاه اجتماعی خانواده را در بر می‌گرفت.

مازندران، با منابع طبیعی غنی از جمله جنگل‌ها، مراتع و زمین‌های زراعی حاصلخیز، اقتصادی مبتنی بر کشاورزی و بهره‌برداری از منابع طبیعی داشت. در این ساختار، زمین و منابع مرتبط با آن، مهم‌ترین شکل سرمایه محسوب می‌شدند. صاحب‌منصبان محلی، به دلیل وابستگی ساختارهای اقتصادی و اجتماعی به این منابع، از وقف به‌عنوان ابزاری برای حفاظت از دارایی‌ها و انتقال آن به نسل‌های بعد استفاده می‌کردند. این عمل به‌نوعی دارایی‌های وقفی را از خطر تصاحب توسط حکومت، نزاع‌های خانوادگی یا رقابت‌های اقتصادی مصون می‌داشت و نوعی ثبات اقتصادی و اجتماعی برای خانواده واقف ایجاد می‌کرد. به‌عنوان نمونه، جناب «جلالت‌مآب اجل اکرم عالی آقای میرزا حسن خان اقتدارالممالک» در سال ۱۳۳۳ ق. یعنی در اواخر دوره قاجار، عواید حاصل از موقوفات خود را به طور کامل برای فرزندان خود تعیین کرد. بر اساس وقف‌نامه‌ای که در سندی با شماره کلاسه ۹/ب ثبت شده است، وی تصریح کرد که این موقوفات «کلاً و طراً وقف بر جنابان آقامیرزا اسماعیل خان و آقامیرزا علی‌اکبر خان بوده باشد و بعد به اولاد ذکور ایشان نسلماً بعد نسل بطناً بعد بطن» اختصاص یابد. این عبارات، به‌وضوح نشان‌دهنده هدف واقف از انتقال مستقیم منافع به فرزندان ذکور خانواده و تضمین حفظ این دارایی‌ها در چارچوب خاندان است (سند کلاسه ۹/ب).

«خیریت مال جناب مستطاب اجل اکرم آقای مرادخان سرتیپ سوادکوهی دام اقباله» (سند کلاسه ۲/م) در سال ۱۳۳۳ ق. و «جناب معتمدالسلطان سرکار جلالت آثار آقامیرزا اسحاق مستوفی اعتماد الممالک» (سند کلاسه ۱۸/الف) در سال ۱۳۱۹ ق. نیز تمام یا بخشی از عواید موقوفاتشان را برای اولادشان در نظر گرفتند. در اواخر دوره قاجار، ایران با تحولات عمیق اقتصادی، سیاسی و اجتماعی روبه‌رو بود که شرایط زندگی و فعالیت نخبگان، زمین‌داران و صاحب‌منصبان را تحت‌تأثیر قرار می‌داد. این تحولات باعث شد این گروه‌ها به شیوه‌های جدیدی برای مدیریت، حفاظت و انتقال دارایی‌ها و منابع خود به نسل‌های آینده روی آورند. در این میان، وقف بر اولاد به‌عنوان یکی از راهبردهای کلیدی مطرح شد. این نوع وقف که بخشی از وقف خاص محسوب می‌شد، به طور خاص عواید و منافع دارایی‌ها را برای فرزندان و نسل‌های بعدی خانواده واقف در نظر می‌گرفت. این اقدام در واقع بازتاب‌دهنده واکنش نخبگان به شرایط متغیر زمانه و تلاش برای تثبیت جایگاه اقتصادی و اجتماعی خانواده‌هایشان بود.

در این دوره، ایران با تغییرات چشمگیری در ساختار اقتصادی مواجه بود. نفوذ اقتصادی و سیاسی قدرت‌های خارجی مانند روسیه و بریتانیا، از یک سو باعث بی‌ثباتی اقتصادی شد و از سوی دیگر نظارت حکومت مرکزی بر ایالت‌ها را تضعیف کرد. قدرت‌های خارجی، از طریق سیاست‌های اقتصادی استعماری، بخش‌هایی از منابع کشور را در اختیار خود می‌گرفتند و این امر

تأثیرات منفی بر اقتصاد محلی گذاشت. علاوه بر این، بحران‌های مالی حکومت قاجار که ناشی از ضعف ساختار اداری و ناتوانی در مدیریت منابع بود، منجر به افزایش موارد مصادرهٔ املاک و دارایی‌های زمین‌داران شد. در چنین شرایطی، صاحب‌منصبان با تهدید جدی روبه‌رو بودند که دارایی‌هایشان توسط دولت یا سایر نیروهای سیاسی و اقتصادی تصاحب شود. وقف بر اولاد در این بستر به‌عنوان راه‌حلی مؤثر مطرح شد. از آنجایی که وقف بر اساس اصول شرعی و قانونی اسلام حمایت می‌شد، صاحب‌منصبان توانستند از این نهاد به‌عنوان ابزاری برای خارج کردن دارایی‌های خود از دایرهٔ تملک دولت استفاده کنند. با وقف دارایی‌ها برای فرزندان و نسل‌های بعدی، این دارایی‌ها از خطر مصادره یا انتقال ناخواسته به دیگران مصون می‌ماند. این اقدام همچنین نوعی تضمین مالی برای خانواده‌های واقف بود که در دوره‌های بحران اقتصادی بتوانند از این منابع برای حفظ معیشت و جایگاه اجتماعی خود بهره‌مند شوند.

۶. نتیجه

تحلیل اسناد موقوفات صاحب‌منصبان ایالت مازندران در دوره قاجار، تصویری جامع و چندبعدی از نقش و کارکرد نهاد وقف در نظام اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی این منطقه ارائه می‌دهد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که موقوفات در این دوره، فراتر از تأمین نیازهای اولیه و ضروری جامعه، به عنوان ابزاری چندوجهی برای تثبیت و تحکیم جایگاه اجتماعی واقفان، انتقال ثروت و دارایی‌ها به نسل‌های آینده، تقویت همبستگی‌های اجتماعی و مذهبی، و همچنین توسعه زیرساخت‌های اقتصادی و آموزشی عمل می‌کرد. این موقوفات، در عین حال که بازتاب‌دهندهٔ ارزش‌ها، باورها، اولویت‌ها و دغدغه‌های مذهبی و اجتماعی واقفان بود، به طور مستقیم و غیرمستقیم به رفع نیازهای زیرساختی، آموزشی، بهداشتی و رفاهی جامعه نیز کمک می‌کرد. مطالعهٔ ویژگی‌های موقوفات صاحب‌منصبان مازندران نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از اموال وقفی شامل زمین‌های کشاورزی، باغ‌ها، مراتع، کاروانسراها، دکان‌ها، قنوت، قلعه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و عمارت‌ها بوده است. تنوع اموال وقفی نشان از گستردگی دامنهٔ فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی واقفان و همچنین تلاش آنها برای پاسخگویی به نیازهای متنوع جامعه دارد. با این حال، زمین‌های کشاورزی به دلیل ارزش اقتصادی بالا، درآمد پایدار و نقش حیاتی در اقتصاد مبتنی بر کشاورزی مازندران، بیشترین سهم را در میان اموال وقفی به خود اختصاص داده است. این امر به خوبی وابستگی اقتصاد این منطقه به کشاورزی و منابع طبیعی را منعکس می‌کند. وقف زمین‌های کشاورزی نه تنها منبع درآمد مطمئنی برای تأمین مصارف موقوفه فراهم می‌کرد، بلکه به حفظ و پایداری فعالیت‌های کشاورزی و بهره‌برداری از زمین نیز کمک می‌نمود. سایر موقوفات مانند کاروانسراها، دکان‌ها، مراتع، قنوت و قهوه‌خانه‌ها نیز بر اهمیت نقش وقف در تأمین زیرساخت‌های تجاری، دامداری، آبیاری و همچنین فضاهای اجتماعی و فرهنگی تأکید دارند. وقف کاروانسراها به رونق تجارت و تسهیل رفت و آمد بازرگانان کمک می‌کرد، وقف مراتع

به تأمین علوفه دامها و رونق دامداری منجر می‌شد، وقف قنوات به بهبود وضعیت کشاورزی و تأمین آب آشامیدنی کمک می‌کرد و وقف قهوه‌خانه‌ها فضایی برای تعاملات اجتماعی و تبادل اطلاعات فراهم می‌آورد. بررسی نیت واقفان نشان می‌دهد که طیف وسیعی از اهداف مذهبی، اجتماعی و خانوادگی در وقف اموال آنها دخیل بوده است. بیشترین نیت وقف شامل تأمین هزینه‌های برگزاری مراسم مذهبی، به ویژه عزاداری امام حسین (ع) و سایر ائمه اطهار، حمایت از فقرا، ایتم، مساکین و سادات، تأمین روشنایی اماکن مقدس، تهیه لوازم و تعمیر مکتب‌خانه‌ها و مدارس، و همچنین کمک به طلاب و دانش‌آموزان بوده است. این نیت نشان از عمق باورهای مذهبی واقفان و دغدغه آنها برای بهبود وضعیت اقشار آسیب‌پذیر جامعه دارد. در کنار این اهداف عام‌المنفعه، برخی موقوفات به طور خاص برای رفاه و امنیت اقتصادی اولاد ذکور واقفان طراحی شده بودند که نشان‌دهنده اهمیت خانواده، حفظ و انتقال میراث خانوادگی و تداوم جایگاه اجتماعی خانواده در نظام طبقاتی آن دوره است. این نوع وقف‌ها، که به وقف بر اولاد شهرت دارند، در عین حال که منافی برای نسل‌های آینده واقف فراهم می‌کردند، می‌توانستند به حفظ ثروت و جلوگیری از پراکندگی آن نیز کمک کنند. تحلیل زمانی وقف‌نامه‌ها نشان می‌دهد که بیشترین فعالیت‌های وقفی صاحب‌منصبان مازندران در دوره مظفرالدین شاه انجام شده است. این امر احتمالاً به دلیل شرایط پویای اجتماعی و اقتصادی این دوره، افزایش نسبی ثبات سیاسی، گسترش ارتباطات با دنیای خارج و تأثیر تحولات فکری و اجتماعی مانند جنبش مشروطه بر افزایش آگاهی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی صاحب‌منصبان بوده است. در مقابل، کاهش نسبی موقوفات در دوره احمدشاه را می‌توان به ناپایداری‌های اقتصادی و سیاسی، افزایش مشکلات معیشتی، جنگ اول جهانی و پیامدهای آن، و همچنین کاهش اعتماد عمومی به آینده نسبت داد که موجب کاهش تمایل به انجام وقف و سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت می‌شد. علاوه بر تحلیل زمانی، تحلیل مکانی موقوفات نیز اطلاعات ارزشمندی در مورد توزیع جغرافیایی فعالیت‌های وقفی و تمرکز آنها در مناطق خاص ارائه می‌دهد. بررسی اسناد نشان می‌دهد که بیشترین موقوفات صاحب‌منصبان مازندران مربوط به شهرهای ساری، نور و بارفروش بوده است. این تمرکز می‌تواند به دلایل مختلفی از جمله تمرکز جمعیتی و اقتصادی در این شهرها، وجود مراکز مذهبی و فرهنگی مهم در این مناطق، و همچنین نفوذ و حضور بیشتر صاحب‌منصبان در این شهرها باشد. ساری به عنوان مرکز ایالت، از اهمیت سیاسی و اداری ویژه‌ای برخوردار بود و حضور صاحب‌منصبان در این شهر بیشتر از سایر مناطق بود. نور نیز به دلیل موقعیت جغرافیایی و ارتباط با مناطق دیگر، از رونق تجاری نسبی برخوردار بود و بارفروش نیز به عنوان یکی از شهرهای مهم تجاری و کشاورزی مازندران، محل سکونت بسیاری از صاحب‌منصبان و مالکان بزرگ بود. این تمرکز مکانی نشان می‌دهد که فعالیت‌های وقفی بیشتر در مناطقی صورت می‌گرفت که از نظر اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از اهمیت بیشتری برخوردار بودند. تحلیل اسناد

موقوفات نشان داد که واقفان، علاوه بر توجه به نیازهای روزمره و رفع مشکلات فوری جامعه، با برنامه‌ریزی هدفمند و نگاهی بلندمدت، به مسائل آموزشی و فرهنگی نیز توجه ویژه‌ای داشته‌اند. مواردی مانند وقف برای خرید کتاب‌های دینی و علمی، تعمیر و تجهیز مکتب‌خانه‌ها و مدارس، و حمایت مالی از تحصیل ایتام و دانش‌آموزان بی‌بضاعت، نمایانگر توجه واقفان به توسعه دانش، ارتقاء سطح فرهنگ جامعه و تربیت نسل‌های آینده است. این نوع وقف‌ها، علاوه بر تأثیرات آموزشی، می‌توانستند به کاهش نابرابری‌های اجتماعی و افزایش فرصت‌های برابر برای تحصیل و پیشرفت افراد جامعه نیز کمک کنند. در مجموع، تحلیل اسناد موقوفات صاحب‌منصبان مازندران در دوره قاجار نشان می‌دهد که نهاد وقف نقشی چندوجهی و مؤثر در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی این منطقه ایفا کرده است و مطالعه این اسناد، اطلاعات ارزشمندی در مورد تاریخ اجتماعی و اقتصادی مازندران در این دوره ارائه می‌دهد.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند. اسناد کلاس‌ه سازمان

منابع

سازمان اوقاف و امور خیریه^۱

سند کلاس‌ه ۹/ب

سند کلاس‌ه ۲/ع

سند کلاس‌ه ۱۲/ع

سند کلاس‌ه ۳۵/ح

سند کلاس‌ه ۷/ع

سند کلاس‌ه ۱۵/ع

سند کلاس‌ه ۱۲۸/م

سند کلاس‌ه ۱۸/الف

سند کلاس‌ه ۵۳/س

سند کلاس‌ه ۹/م

سند کلاس‌ه ۱/ف

سند کلاس‌ه ۲/م

سند کلاس‌ه ۱/ن

سند کلاس‌ه ۴۸/م

الگار، حامد (۱۳۵۹). نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت، تهران، نشر توس.

باب‌الحوایجی، ف. (۱۳۷۶). تحلیل محتوا، فصلنامه کتاب، زمستان.

خورموجی، محمدجعفر (۱۳۶۳). حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، نشر نی.

ریاحی سامانی، نادر (۱۳۷۸). وقف و سیر تحولات قانون‌گذاری در موقوفات، شیراز، نشر نوید.

۱. اسناد وقف نامه‌های مورد استفاده در این پژوهش، برگرفته از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه است.

شریعتی، نائله، بهرام‌نژاد، محسن، عادل فر، باقر علی، فلاح توتکار، حجت (۱۴۰۰). «تأثیر فقه شیعه بر جایگاه زنان در نظام خانواده عصر قاجار از آغاز تا مشروطیت ۱۳۲۴-۱۲۱۰ ه ۱۷۰۱-۱۹۷۱/ م.»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۱۲(۲۸)، ۱۰۵-۱۳۰ (DOI)10.22034/JIIPH.2021.13214.

فاضلی، ن.ا. (۱۳۷۶). آموزش، تحقیق و ترویج (تحلیل محتوای نامه علوم اجتماعی)، نمایه پژوهش، سال اول. مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، انتشارات زوار. ملک، سرجان (بی تا). تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران، کتاب‌فروشی سعدی.

sazman ovqaf ve omor khirieh

sand kelaseh 9/be

sand kelaseh 2/e

sand kelaseh 12/e

sand kelaseh 35/he

sand kelaseh 7/e

sand kelaseh 15/e

sand kelaseh 128/m

sand kelaseh 18/elef

sand kelaseh 53/s

sand kelaseh 9/m

sand kelaseh 1/fe

sand kelaseh 2/m

sand kelaseh 1/ne

sand kelaseh 48/m

babolhavayeji, fe. (1997). tahlil mohtava, *faslnameh ketab, zamastan* [in persian].

elegar, hamad (1980). *naqsh rohanit pishro dar jonbash moshrutit*, taharan, neshar tos [in persian].

fazeli, ne.a. (1997). amuzesh, tahaqiq ve tarvij (tahlil mohtavay nameh alum ejtemaei), *namayat pajoosh*, sal ol [in persian].

khormoji, mahmadjafar (1984). *haghayegh alakhabar naseri, bah kooshesh hasin khodivjam*, tehran, neshar nei [in persian].

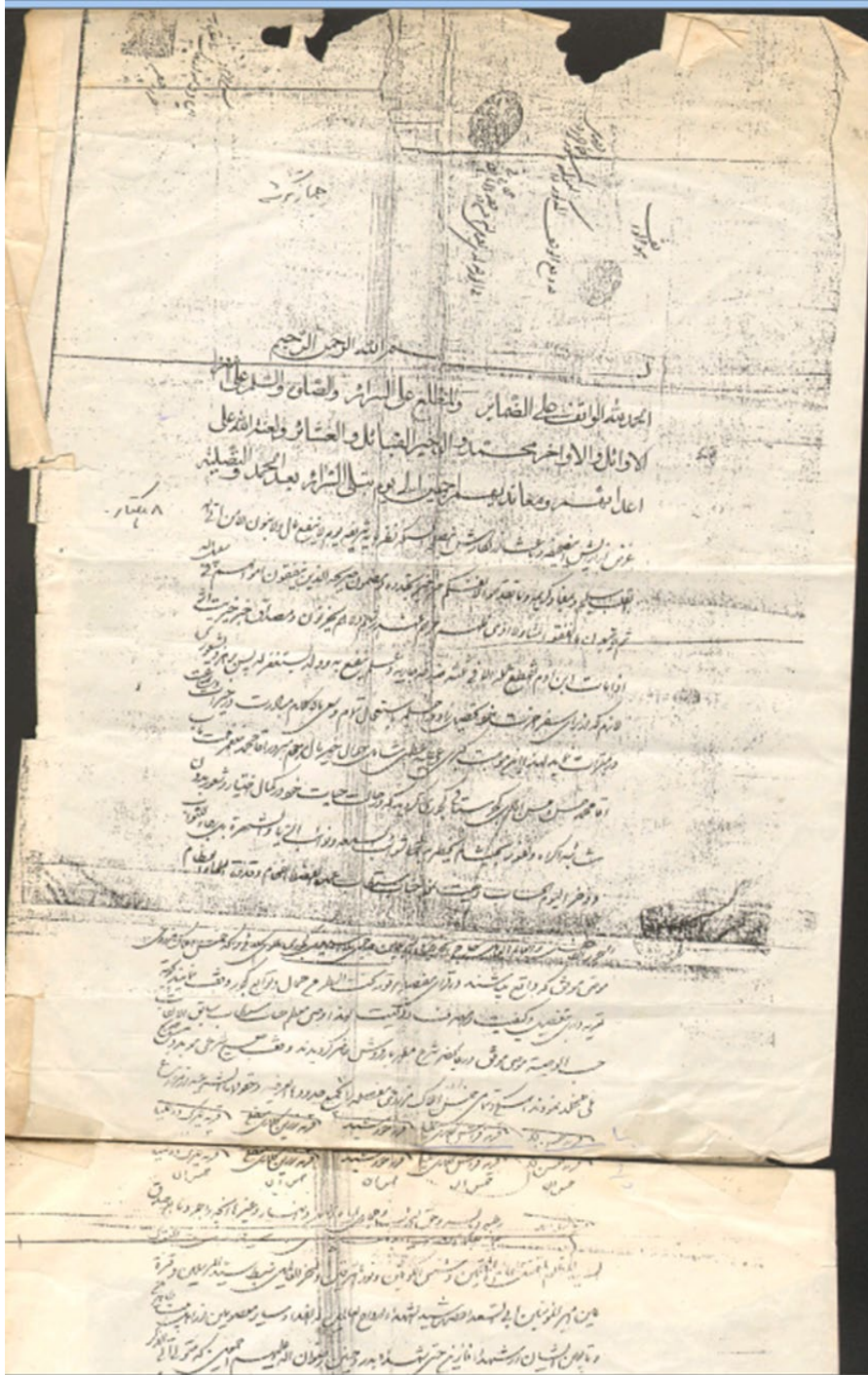
mostofi, abdollah (2005). sharh zandegani man ya tarikh ejtemaei ve edari doreh ghajarieh, tehran, entesharat zavvaar [in persian].

molkam, sarjan (bi ta). *tarikh iran, tarjme mirza esmaeel heyrat, taharan, ketabforoshi sadi* [in persian].

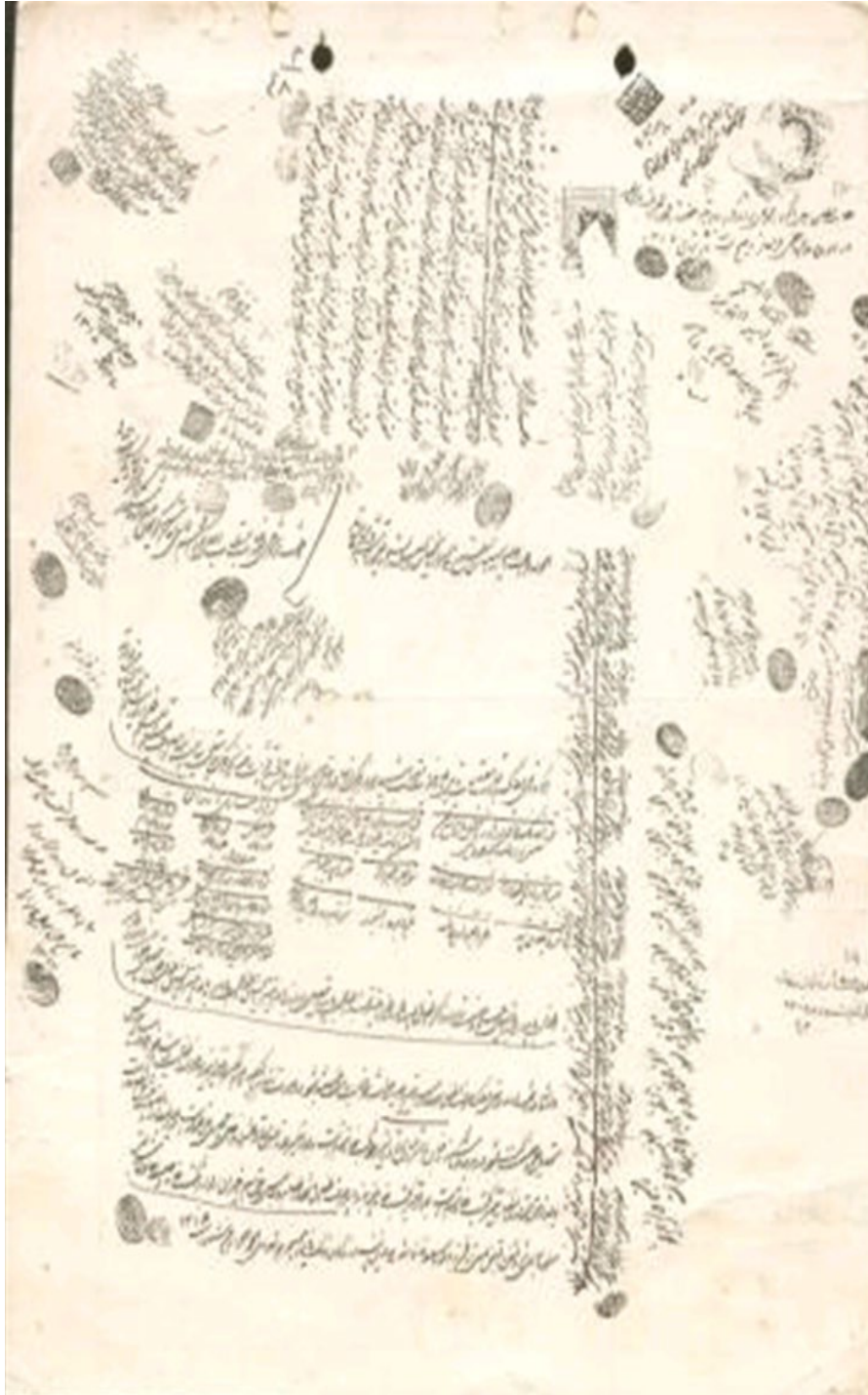
riahi samani, nadar (1999). *vaqf ve sir tahvalat ghanongozari dar moghoofat*, shiraz, neshar nevid [in persian].

shariati, naeleh, bacperamnejad, mohsan, adel far, baghar ali, felah totkar, hojat (2021). «tasir fagheh shie bar jayegah zanan dar nezam khanavadeh asr ghajar az aghaz ta moshrutit 1324-1210 yeh 1701-1971/ m.», *tarikhnameh iran bad az eslam*, 12(28), 105-130 (DOI)10.22034/JIIPH.2021.13214 [in persian].

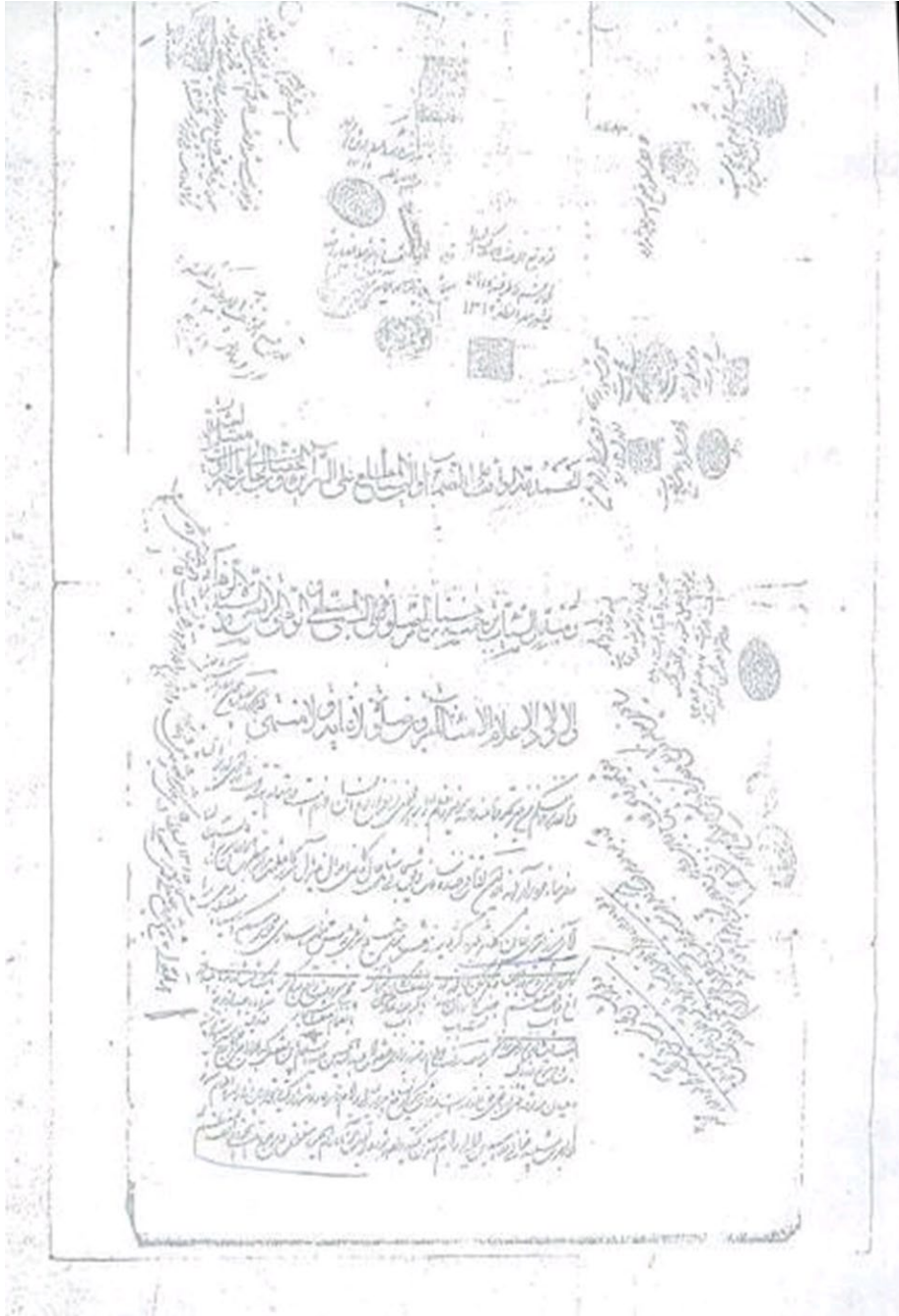
تصویر برخی اسناد

تصویر وقفنامه اقتدارالممالک (سند کلاسه ۹/ب)

تصویر وقف‌نامه آقا میرسید کریم‌خان منتظم‌الدوله سردار مکرم وزیر قورخانه مبارکه (سند کلاسه ۴۸/م)

تصویر وقف‌نامه سرکار عظمت مدار مقرب الخاقان مؤتمن‌السلطان آقامیرزا موسی خان کلانتر بلده (سند کلاسه م/۹)

